

LUDWIG FEUERBACH U HRVATSKIH NEOSKOLASTIKA

NIKOLA STANKOVIĆ

Filozofski fakultet Družbe Isusove, Zagreb

UDK 19 Feuerbach
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 9. 10. 2005.
Prihvaćen: 19. 7. 2006.

Uvod

Da bismo ocijenili stav hrvatskih neoskolastika, zapravo kršćanskih filozofa koji su u nas pisali između Drugog svjetskog i Domovinskog rata o Feuerbachovoj filozofiji ili njegovim gledištima na religiju, valja najprije nakratko iznijeti glavne teme oko kojih se vrti sve njegovo razmišljanje. Isto tako, valja odmah istaknuti da je povod za ovaj članak bila dvjesto-ta godišnjica Feuerbachova rođenja (rođen je 1804) i njegov veliki utjecaj na Marxa i marksiste koji su dobar dio dvadesetog stoljeća u nas obilježili svojim radovima, a potpomognuti vladajućim režimom imali su pogodnosti koje nisu uživali oni koji su imali drukčija ili kritička mišljenja. Ta kritika kritike religije javljala se malo po malo u knjigama i časopisima kojima je bilo potrebno odulje vrijeme za ponovno izlaženje nakon Drugog svjetskog rata. Oni su bili izdavani u crkvenim krugovima ili pak u inozemstvu. Što je vrijeme više odmicalo, smjelo se i slobodnije pisati dok napokon nakon Domovinskog rata neke teme nisu postale posve bespredmetne.

1. Osnovne misli Ludwiga Feuerbacha (1804–1872)

Redosljed njegovih glavnih misli već se odavno ponavlja u raznim udžbenicima, ali većinom se jedna ne navodi, kako ćemo kasnije vidjeti. Obično se spominju tri. Naime, Feuerbach kaže da je bog bio njegova prva

misao, um druga, a čovjek »treća i posljednja misao«.¹ Te faze usmjerenosti njegove misli na svoje objekte odgovaraju i fazama Feuerbachova intelektualnog razvoja. Najprije je naime studirao teologiju, zatim filozofiju kod Hegela, a onda se, posebno zbog toga što nije uspio ostvariti sveučilišnu karijeru, dao na samostalno filozofiranje.

Važno je zamijetiti da je naš um prema Feuerbachu sposoban za ideju boga i da on ima neku, barem i neopravdanu potrebu za njom. Pod tim vidikom će Feuerbach svojom mišlju o bogu, kao imaginarnom ljudskom uporištu, na teoretskom stajalištu biti bliži Kantu negoli Hegelu kod kojeg je učio filozofiju, a onda se od njega posve odvojio. U Feuerbacha vremenski prioritet ima ono beskonačno prirode, a ne duha. Ljudski duh nastaje tek kasnije. U njemu priroda postaje sebe svjesna pa je on tako po rangu ispred prirode. No tu bi se moglo postaviti i pitanje kako je nastalo to više po rangu od onog po rangu nižeg. No najprije bi valjalo cjelovito razmotriti Feuerbachovo stajalište pa bi se onda eventualno mogla nazrijeti i mogućnosti odgovora na to pitanje. Pri tome se ne bi smio zaboraviti ni njegov život ako bismo ga željeli razumjeti. Naravno da se to ne može učiniti u ovom kratkom pregledu koji služi tomu da bi se bolje razumjele reakcije neoskolastika.

Još od svoje rane mladosti, prije studija teologije i filozofije, Feuerbach se zanimao za Bibliju. Čak je učio i hebrejski kako bi je bolje razumio te je tamo tražio rješenje mnogih pitanja koja su mu navirala sve dok nije uvidio da »buktinja razuma« mora prosvijetliti religiju.² Religiju valja analizirati iz njezinog korijena, iz uvjeta, počela i uzroka nastajanja pa će se onda vidjeti i što njome vlada.

Feuerbach je potjecao iz obitelji u kojoj je otac bio odviše strog pa će možda i tu biti korijen onom kasnijem naglom i žestokom otklanjanju od religije te onom upornom i marnom traženju razloga da se ona razotkrije kao

¹ »Gott war mein erster Gedanke, die Vernunft mein zweiter, der Mensch mein dritter und letzter Gedanke. Das Subjekt der Gottheit ist die Vernunft, aber das Subjekt der Vernunft der Mensch.« II. 388. Mi ćemo se u ovom radu služiti tekstem: Ludwig Feuerbach, *Sämtliche Werke* koji je drugo nepromijenjeno izdanje (W. Bolina i F. Jodl), Frommann Verlag Günther Holzboog, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1960. Prvo je izdanje izlazilo od 1903. do 1911. *Das Wesen des Christenthums* je VI. svezak u spomenutom izdanju, a *Vorlesungen über das Wesen der Religion* VIII. svezak. Te ćemo sveske najviše citirati, a prema načinu kako smo u gornjem citatu učinili s drugim sveskom.

² Usp. »Mir war es und ist es vor Allem darum zu tun, das dunkle Wesen der Religion mit der Fackel der Vernunft zu beleuchten, damit der Mensch endlich aufhöre, eine Beute, ein Spielball aller jener menschenfeindlichen Mächte zu sein, die sich noch heute des Dunkels der Religion zur Unterdrückung des Menschen bedienen.« VIII, 28.

velika iluzija. Oko te zadaće nije žalio truda i napora. U svojim se spisima uvijek iznova vraćao svojoj omiljenoj temi. Njegovi tekstovi obiluju ponavljanjem istih teza i veoma sličnih argumenata. Diskutirao je, pisao pisma i odgovarao na njih, opravdavao svoja stajališta te ih doradivao kako bi mu nauk izgledao uvjerljivijim, barem glede shvaćanja njegovih glavnih misli o bogu, umu i čovjeku.

Zanimljivo je da ga je profesor teologije oduševio za Hegela pa je napustio studij teologije u Heidelbergu te prešao na sveučilište u Berlinu gdje je slušao velikog filozofa, a ne, kako je bilo s ocem dogovoreno, da studira teologiju kod Friedricha Schleiermachersa.

Vrativši se u Bavarsku 1828. u Erlangenu brani tezu *De infinitate, unitate atque communitate rationis*.³ Tom disertacijom zapravo započinje njegovo odvajanje od Hegela te istodobno i pripremanje na ono što će kasnije uslijediti: pridavanje ljudskom razumu najviših funkcija, to jest, pripisivao mu je one koje su religiozni ljudi pripisivali Bogu. Naravno, njegovo polazište bila je priroda, a ne ideja.

Kako je Feuerbach tijekom svog razvoja mijenjao svoje glavne misli, nije se zaustavio na broju tri (bog, um i čovjek), nego je dodao četvrtu, a to je bila priroda. Naime, nakon kritika koje je doživio po objavljivanju djela *Bit kršćanstva* rekao je da su kritike na nju bile neutemeljene, ali su ipak, barem neke, priznat će, bile i opravdane. Okrivljivali su ga da je pobožanstvenio čovjeka, da njegov čovjek nije došao ni od kuda, to jest da on za svoje nastajanje ništa ne pretpostavlja pa da ga je tako učinio bezuvjetnim.

Feuerbach je uvidio i priznao *rupu* u knjizi *Bit kršćanstva* koja je tamo ostala neispunjenja. Za taj propust okrivljivao je upravo onu religiju koju je u toj knjizi najviše kritizirao. Kršćanstvo je, kaže, bilo idealistička religija te ga je ono navelo na to da je nekako zaboravio na prirodu ili, kako on kaže, od prirode je apstrahirao te ju je ignorirao kao što ju je, navodno, i kršćanstvo ignoriralo. Kršćanstvo vjeruje da je sve nastalo tako da je stvoreno ni iz čega, jedino snagom Boga ili Duha koji samom svojom voljom sve stvara.⁴

³ »O beskonačnosti, jedinstvu i zajedništvu razuma«

⁴ Usp. »Meine im Wesen des Christentums ausgesprochene Ansicht oder Lehre, oder bestimmter: meine Lehre, wie ich sie in dieser Schrift ihrem Gegenstande gemäß aussprach und aussprechen konnte, hat übrigens eine große Lücke und gab daher zu den allertörichtsten Mißverständnissen Anlaß. Weil ich im Christentum, getreu meinem Gegenstande, von der Natur absah, die Natur ignorierte, weil das Christentum selbst sie ignoriert, weil das Christentum Idealismus ist, einen naturlosen Gott an die Spitz stellt, einen Gott oder Geist glaubt, der durch sein bloßes Denken und Wollen die Welt macht...« VIII, 24.

Kršćanstvo nije štovalo ništa iz prirode kao boga: ni Sunce, ni Mjesec, ni zvijezde kao ni zemlju, vodu, zrak ili vatru.

Ispravak knjige *Bit kršćanstva* uslijedio je u spisu *Bit religije* u kojoj se Feuerbach ne zadržava samo na jednoj religiji nego želi istražiti bit religije uopće, a time i bit prirodnih religija. Zato tamo prva rečenica glasi: »Od ljudske biti ili boga, kako je prikazano u *Biti kršćanstva*, razlučeno i neovisno biće – biće bez ljudske biti, ljudskih vlastitosti, ljudskog individualiteta uistinu nije ništa drugo doli priroda.«⁵ Pod prirodom on razumije jedan opći pojam kojim se označuju bića, stvari, predmeti koje čovjek razlikuje od sebe i svojih proizvoda.⁶

Kao temelj i razlog (Grund) religije u tom spisu na prvom je mjestu osjećaj ili doživljaj ovisnosti, i to o prirodi pa je tako priroda »prvi, izvorni predmet religije«.⁷ Međutim, nije dovoljno proučavati prirodu da bismo spoznali ono najveće koje se svojom biti pokazuje kao razumno i beskrajno. I čovjekov um je ono beskrajno, barem njegova svijest, te je tako za Feuerbacha čovjek istodobno i bog. Iako je čovjek savršeniji od prirode, ipak je o njoj ovisan. I ona je pod jednim vidikom bog, onaj nesvjesni.

U trećem predavanju u knjizi *Predavanja o biti religije* Feuerbach izričito tvrdi da je ranije svoje učenje formulirao tvrdnjom da je teologija antropologija, a da to nije bilo nekima dovoljno jasno te je morao dodati dopunu da je ona (antropologija) i *fiziologija*, dakle nauk o čovjeku i nauk o prirodi. Zato sada tvrdi: »Moje učenje i moje shvaćanje sažima se u dvije riječi: priroda i čovjek.«⁸

⁵ »Das vom menschlichen Wesen oder Gott, dessen Darstellung 'Das Wesen des Christentums' ist, unterschiedene und unabhängige Wesen, – das Wesen ohne menschliche Individualität ist in Wahrheit nichts anderes, als die Natur.« VII, 433.

⁶ Uz riječ »priroda« u drugoj napomeni u spisu *Das Wesen der Religion* dodaje: »Natur ist für mich, ebenso wie Geist, nicht weiter, als ein allgemeines Wort zur Bezeichnung der Wesen, Dinge, Gegenstände, welche der Mensch von sich und seinen Produkten unterscheidet und in den gemeinsamen Namen Natur zusammenfasst, aber kein allgemeines, von den wirklichen Dingen abgezogenes und abgesondertes, personifiziertes und mystifiziertes Wesen.« VII, 433–434.

⁷ »Das Abhängigkeitsgefühl des Menschen ist der Grund der Religion; der Gegenstand dieses Abhängigkeitsgefühles, Das, wovon der Mensch abhängig ist und abhängig sich fühlt, ist aber ursprünglich nichts anderes, als die Natur. Die Natur ist der erste, ursprüngliche Gegenstand der Religion, wie die Geschichte aller Religionen und Völker satksam beweist.« VII, 434.

⁸ »Wenn ich daher meine Lehre zuvor in den Satz zusammenfaßte: die Theologie ist Anthropologie, so muß ich zur Ergänzung jetzt hinzusetzen: und Physiologie.

Meine Lehre oder Anschauung faßt sich daher in die zwei Worte: Natur und Mensch zusammen.« VIII, 26.

Osjećaj ovisnosti uzdignut do svijesti nije ništa drugo doli religija. Religija se sada tumači kao posljedica čovjekove ovisnosti o prirodi, a ne više samo kao zabluda pobožanstvenjenja ljudske biti i ljudske misli koja se rasprostire tako daleko da može misliti boga, a koju je misao onda religija zabludno hipostazirala. A kad čovjek dođe do toga vrhunca razvoja svoje mislene sposobnosti ili mislenog uratka, ne smije se prepasti i to mišljeno onda pripisivati nekom drugom biću, nego samome sebi. Ako to učini, onda je on religiozan. Zadatak je Feuerbacha da tu navodnu prijevaru razotkrije i pokaže gdje je izvor religije i što ona u svojoj biti zaista jest.

Da do toga uopće može doći, zasniva se na tome da je čovjek biće roda. No koliko god je pojedinac ograničen te tako udaren ništavnošću (ono ograničeno je za Feuerbacha ništavno), ipak je on zbiljsko misaono biće, a ne rod koji mu je samo predmet. Ta je razlika između roda i pojedinca ključna u Feuerbachovoj filozofiji. Za njega je ona važna skoro kao za Heideggera razlika (ontologische Differenz) između bića i bitka. Dakle, Feuerbach ima svoju »ontološku razliku«.

Shvaćanje odnosa pojedinca i roda imat će za Feuerbachovu filozofiju velikih posljedica. Nije u njega samo teologija svedena na antropologiju nego je to i njegova metafizika jer čovjek je jedino nad-fizičko biće, barem po rangu, ali istodobno je on i prirodno ukoliko je fysis-priroda u njemu postala sebe svjesna.

Dakle, priroda je čovjeku pretpostavljena te je ona njegov uzrok ili temelj kojemu ima zahvaliti svoje postojanje. Priroda je dakle vječno, nena-stalo, besvjesno konkretno biće, koje u čovjeku postaje osobno, svjesno i razumno biće. Priroda ima vremensku prednost, ali ona nije moralno prvo biće, a čovjek je, kako smo već rekli, po vremenu drugo, ali po rangu prvo. Dakle, jednom je priroda bog, a drugi put je to čovjek. I jednom i drugom pripada beskonačnost, ali te beskonačnosti ipak nisu istoga ranga.

2. Hrvatski kršćanski filozofi između Drugog svjetskog i Domovinskog rata o Feuerbachu

Najprije valja reći da takvu filozofiju hrvatski neoskolastici ili kršćanski filozofi uopće nisu prihvaćali, ali isto tako nisu je ni držali odviše dubokom da bi se njom izdašnije morali baviti kao što su se bavili drugim filozofima s kojima se nisu slagali, ali su držali da su veliki filozofi. Na primjer, Stjepan Zimmermann se bavio Kantom, a onda se kasnije njime puno bavio i Rudolf Brajčić.

No ipak je bilo razloga i prigoda za spominjanje Feuerbacha. Svakako, jedan je razlog taj što je Feuerbach imao velik utjecaj na Marxovo shvaćanje religije pa se onda uvijek uz Marxa spominjao i Feuerbach. Budući da je nakon Drugog svjetskog rata marksizam bio »naš kruh svagdanji«, morao je biti prisutan i Feuerbach. No budući da je Marx, iako je i sam na početku bio posve feuerbachovac, kritizirao Feuerbachovo shvaćanje religije, morao je dakle Feuerbach ipak nekako u drugi plan.

2.1. Tako ga Tomo Vereš u svojoj knjizi *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom*⁹ spominje 21 put. Štoviše, zasebno ga obrađuje pod naslovom *Feuerbachov materijalizam*,¹⁰ pa kaže: »Priroda, koja je u Hegela samootuđenje Apsolutnog duha, postaje u Feuerbacha nosiocem svega što postoji. Feuerbach označava svoje stajalište kao materijalističko, jer izlazište filozofije vidi u prirodi i čovjeku promatranima u njihovoj zbiljnosti.«¹¹ Marx je najprije kritizirao i religiju oslanjajući se na Feuerbacha, a onda je i njemu uvidio granice te ga poimence kritizirao u *Tezama o Feuerbachu* iz 1845. Tu Marx kritizira materijalizam općenito, pa i Feuerbachov. Glavni mu nedostatak vidi u tome »što se predmet, zbilja, osjetilnost uzima samo u obliku objekta ili u obliku kontemplacije, a ne kao ljudska osjetilna djelatnost, praksa, ne subjektivno.«¹² Prema tome »čovjek ne susreće u ovom svijetu čiste, nepatvorene prirodne predmete, već predmete koje je preobrazio svojom praksom. Svijet što ga susrećemo nije samo objektivan, nego također subjektivan, to jest onakav kakvim ga je učinila subjektivna osjetilna djelatnost čovjeka još prije nego ga je počela 'promatrati'.«¹³

Vereš registrira glavni Marxov prigovor Feuerbachu, a taj je što se on zadovoljio tumačenjem stvarnosti, a ne pristupa njezinoj promjeni, te što priznaje da postoje objektivne stvari prirodnog svijeta (*entia naturae*, kao *res extensa* ili *objectum*) i subjektivni sadržaji ljudskog uma (*entia rationis*), ali ne uviđa da čovjek, dok promatra stvari prirodnog svijeta, istodobno promatra i svoj osjetilni odnos s njima. Zatim se tu spominje prigovor da Feuerbach poznaje praksu samo iz njezine izopačene strane, a ona je temeljna odrednica čovjeka, zapravo njegov egzistencijal.

⁹ FTI, Zagreb, 1981.

¹⁰ Isto, str. 150–156.

¹¹ Isto, str. 151.

¹² Prva teza o Feuerbachu.

¹³ Tomo Vereš, *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom*, str. 152.

Isto se tako postavlja i pitanje glede istine koje je postavio Marx u drugoj tezi. Istina nije *adaequatio intellectus cum re*, istina kao »podudaranje« zapravo je sastavni dio otuđene ljudske svijesti. Dalje, u trećoj tezi stoji prigovor materijalizmu da on zastupa stav da su ljudi proizvod okolnosti, da ih prirodni i društveni činioci bitno određuju te da zaboravlja »da baš ljudi mijenjaju okolnosti i da sam odgojitelj mora biti odgojen.« Prema Verešu Marxu je stalo »da pokaže kako je teorijski materijalizam izraz i ujedno branitelj otuđenog građanskog svijeta.«¹⁴

Glasovita jedanaesta teza smjera zapravo na to da se promjena svijeta već događa. »Čovjek kao čovjek postoji samo tako da mijenja svijet oko sebe i sebe u njemu. Samo je čovjek onaj koji biva nešto drugo nego što je bio. Čovjek nije nikada unaprijed dan i gotov. Za Marxa se, dakle, ne postavlja pitanje hoće li čovjek mijenjati svoj svijet, jer on to već čini. Težište je Mrxova pitanja u tome kako mijenjati svijet da bi on bio ljudski svijet, svijet za čovjeka.«¹⁵ Koje pokriće ima za to Marx, a Feuerbach nije imao? Valjda to da čovječanstvo neće sebi postavljati zadaće koje ne može riješiti.

U svojoj knjizi *Pružene ruke. Prilozi za dijalog između marksista i kršćana*¹⁶ Vereš na devet mjesta spominje Feuerbacha, a napose stajalište naših marksista prema njemu. Ova je knjiga veoma važna za cjelovitiji pogled na problematiku o kojoj je riječ u ovom članku. Naime, napisana je u zreloj dobi autora, i to nakon dugog bavljenja marksizmom, a izdana je pred sam pad marksističke ideološke dominacije na našim prostorima. Osvrćući se na recenziju¹⁷ svoje knjige *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom* Vereš kaže: »Recenzent brani Feuerbachovo svodenje teologije na antropologiju, tako da prestaje citirati moj tekst upravo ondje gdje ja filozofijskom razložnošću provjeravam održivost te feuerbachovske misaone navike. Umjesto da diskutira moje razloge, recenzent se poziva na Feuerbacha kao na neko proročište koje 'teolozi' nisu kadri shvatiti. Tako je, dakle, zapravo njegov (recenzentov) postupak 'teološki' (u lošem smislu), a moj, do dokaza protivnog, kritički, racionalan.«¹⁸ I u ovom se tekstu pokazuje neupitanost nekih ili glavnih Feuerbachovih postavki za marksiste. On im je zapravo otkrio

¹⁴ Isto, str. 153.

¹⁵ Isto, str. 155–156.

¹⁶ Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, Zagreb, 1989.

¹⁷ Riječ je o recenziji B. Bošnjaka u *Praxisu*, br. 3–5/1974.

¹⁸ Tomo Vereš, *Pružene ruke*, FTI, Zagreb, 1989, str. 67.

»istinu« i konačno »razobličio religiju kao iluziju«, a teolozi¹⁹ to nisu bili kadri shvatiti. Možda bi bolje bilo reći da to, unatoč shvaćanja, nisu mogli prihvatiti jer su imali svoje razloge da feuerbachovsko tumačenje religije nije neupitna i nesumnjiva istina.

Vereš spominje da je Feuerbach počeo studirati (1823) protestantsku teologiju, a poslije prešao na studij filozofije te da ga je neprestano, kako je »uostalom vidljivo iz svih njegovih djela«, zaokupljala jedna misao: religija i teologija. »A glavna je poruka njegova djela da čovjek i Bog odvajkada stoje u natjecateljskim odnosima, da je čovjek to siromašniji što je Bog bogatiji i da je napokon došlo vrijeme da čovjek dovrši to povijesno natjecanje tako da samoga sebe učini bogom.«²⁰

Koliko Vereš drži da je Feuerbach usko povezan s Marxom i marksizmom, vidi se i u izboru citata. Tako navodi kako Georg Jung u pismu Arnoldu Rugeu od 18. listopada 1841. piše: »Dr Marx, dr Bauer i L. Feuerbach udružuju se u teološko-filozofski časopis,²¹ a onda nek se svi anđeli okupe oko starog gospoda Boga i neka se on samom sebi smiluje, jer ova trojica će ga sigurno zbaciti s njegova neba i još će mu povrh toga natovariti proces; Marx naziva baš kršćansku religiju jednom od najnemoralnijih.«²²

Također Vereš zamjećuje kako Marx vješto iskrivljuje smisao Lutherove teologije »da bi zatim s tom preuđenom teologijom opravdao Feuerbachovu ateističku antropologiju.«²³ Zapravo Vereš hoće vidjeti kakav je Marx bio čovjek, a to će biti najmarksističkiji pristup, »jer prema poznatoj Marxovoj drugoj tezi o Feuerbachu vrhovno mjerilo istinitosti ljudskog mišljenja jest njegova utemeljenost i djelotvornost u praktičnom životu.«²⁴

¹⁹ Riječ »teolog« zapravo se upotrebljava za svakoga tko je uvjeren da postoji Bog, došao on do toga uvjerenja filozofskim, religioznim ili pak vjerskim putem. Naime, filozofski se, prema feuerbachovskom i marksističkom shvaćanju, i ne može prihvatiti da postoji Bog jer je filozofija upravo »razotkrila iluzornost religije« pa prema tome ona i ne može biti nekakva suprotnost filozofiji kao najvećem stupnju ljudske spoznaje. Zato onaj koji vjeruje i ne može biti filozofom jer on navodno ima rješenje za svoje biće. Moglo bi se zlobno dodati da oni koji nisu imali nikakva rješenja odavno ne hodaju zemljom. Svatko ima neko uporište svoje egzistencije. Da nema, ne bi imao odakle filozofirati niti iz čega postavljati pitanja. Tako i vjernici imaju građanska prava koja su im se u ime njihove »svojevoljne i vjerske otuđenosti« osporavala, i to ne samo stvarno nego i ideološki.

²⁰ Tomo Vereš, *Pružene ruke*, str. 84.

²¹ Riječ je o časopisu *Arhiv ateizma* od kojega su spomenuti ipak odustali.

²² Isto, str. 97–98. Vereš to citira iz *Djela* 1, str. 443.

²³ Isto, str. 98.

²⁴ Isto, str. 135–136.

Naravno, tu sve ovisi o subjektivnim kriterijima i zamišljajima o čovjeku koji se često voluntaristički uspostavljaju i mijenjaju kao što je i Feuerbach s vremenom, kako smo već vidjeli, mijenjao svoje glavne misli. Inače Vereš više puta spominje kojemu društvu filozofa pripada Feuerbach, to jest da pripada predstavnicima hegelovske ljevice, dakle društvu Brune Bauera, Maxa Stirnera, Mosesa Hessa, Karla Marxa i Friedricha Engelsa.

Vereš, koliko god se puno bavio Marxom i marksizmom, ipak sporadično navodi Feuerbacha iako misli i zna da je upravo Feuerbach duhovni otac marksističke kritike religije i ljudskog odnosa prema Bogu i bogovima općenito. Ta Marx je izričito pozivao da glede religije valja proći kroz »vatreni potok«, kroz Feuerbachovu kritiku.

2.2. Ante Kusić u svojoj knjizi *Filozofski pristupi Bogu* Feuerbacha promatra u provom redu kao materijalista pa kaže: »Ludwig Feuerbach (1804–1872) snažno je utjecao na zaokret od vjere u Boga k vjeri u čovjeka: ‘Moja prva misao bila je Bog, druga razum, moja treća i konačna misao jest čovjek’, govori Feuerbach priznavajući samo filozofski senzualizam. Osjetilni je svijet jedina stvarnost i sve drugo treba svesti na tu stvarnost. Čovjek stvara ‘boga’ na svoju sliku i priliku, a ne obratno: ‘Čovječji grob rodno je mjesto bogova’.«²⁵

U svojoj knjizi *Humanizam i kršćanstvo*²⁶ Kusić spominje da Feuerbach u svom djelu *O biti kršćanstva* »vidi u vjeri samo praznu projekciju naših misli i briga, te – dosljedno tome – duhovno otuđenje čovjeka.«²⁷ Kusić ubraja Feuerbacha među materijaliste u smislu samodovoljnosti materije s istodobnim nijekanjem Boga.²⁸ Isto tako govori o takozvanom »znanstvenom ateizmu« koji »gleda u samim prirodoslovnim znanostima sredstvo čovječjeg oslobođenja. Taj stav preuzeo je Marx od Feuerbacha. Stav obojice jest antimetafizički, jer se orijentiraju isključivo na iskusivu zbilju ovoga svijeta i odbacuju svaku vjeru i apstrakciju. Stav obojice jest također antiteološki, jer smatraju da je samo socijalna bijeda, a ne nikakva Objava, pravi korijen religije.«²⁹ Ovdje Kusić Feuerbacha više prilagođuje Marxu negoli obrnuto.

²⁵ Ante Kusić, *Filozofski pristupi Bogu*, str. 16–17.

²⁶ Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995.

²⁷ Isto, str. 180.

²⁸ Usp. isto, str. 189, 255 i 258.

²⁹ Isto, str. 257.

2.3. Isto tako i Vilim Keilbach optužuje Feuerbacha za materijalizam. Pa kaže: »Napustivši idealizam, udaljio se Feuerbach i od Hegelove dijalektike, tako da je oživio stari materijalizam, takozvani mehanistički materijalizam. Došli su Marx i Engels, koji su svoju nauku u mnogom pogledu nadovezali na Hegelov idealizam i Feuerbachov materijalizam«. Zatim nastavlja: »Marx i Engels unijeli su u dijalektiku materijalističko shvaćanje, a u materijalizam dijalektičko shvaćanje, što je značilo, da su se u isto vrijeme dalje razvijali i dijalektička metoda i materijalizam.«³⁰ Svoju misao o Feuerbachu Keilbach zaključuje ovom izjavom: »Feuerbach je Boga i bogove istjerao iz prirode. Marx i Engels istjerali su ih iz povijesti.«³¹ Dalje nastavlja da je stajalište pozitivističkog materijalizma zapravo to da je »pojam Boga samo proizvod straha i neke subjektivne potrebe (Feuerbach)«.³²

2.4. Kad Mijo Škvorc govori o Feuerbachu uvijek to čini uz Marxa. Tako kaže da je Marx otkrio Feuerbacha i da je to na njega ostavilo trajan pečat. Koliko god ga je kritizirao, kao i Engels, nije ga se mogao riješiti. Godina 1842, tvrdi Škvorc, unijela je »značajan preokret u Marxov ateizam«.³³ Veli da je »meditirajući« pročitao Feuerbachovo temeljno djelo *Das Wesen des Christentums – Bit kršćanstva* u kojem je Feuerbach namjesto religije uveo antropologiju, a namjesto Boga »napokon otkrivenog čovjeka«. Ustavši protiv Hegelove racionalne mistike Feuerbach je usredotočio misli oko religije same. Promatrao je jedino pravo biće koje postoji, a to je čovjek. Zatim, nastavlja Škvorc, čovjek prema Feuerbachu »svoju bit pronalazi u djelovanju uma, volje, srca. Svijest otkriva kada se pozabavi sobom i svijetom oko sebe.«³⁴ Taj čovjek ima jednu čudesnu odliku, ili možda nezgodu. Može se podvostručiti. On se naime objektivira te onda shvaća taj objekt, a nakon toga projicira tu misao i shvaćanje na neku iluzornu točku izvan sebe i napokon tomu pripisuje svoja najbolja svojstva i tako stvara sebi Boga! Tu se Škvorc poziva na poznate Feuerbachove misli da je svijest o Bogu svijest čovjeka o samome sebi te da je ono što čovjek drži bogom zapravo njegov duh, njegovo središte duša i srce.³⁵

³⁰ Vilim Keilbach, *Problem Boga u filozofiji*, Zagreb, 1944, str. 171–172.

³¹ Isto, str. 176.

³² Isto, str. 36.

³³ Usp. Mijo Škvorc, *Vjera i nevjera*, FTI, Zagreb, 1982, str. 430.

³⁴ Isto.

³⁵ Usp. isto.

Dalje, tumači Škvorc Feuerbachovu misao: »na račun toga pomišljaja i te projekcije čovjek sama sebe osiromaši, sebi se otuđi, patološki se izvrne, izgubi se u nestvarnom svijetu privida i stvori si krvnika, vampira, prikazu koja mu siše krv... Pamet je prikraćena, volja zarobljena, srce ispražnjeno. Kako se osvijestiti? Treba postati čovjek – na granici ljudskoga. Okrenuti dušu i djelo na horizontu čovječanstva k ljudima. Pripisati ljudima ono što smo prevareni pripisivali Bogu. I čovjek će čovjeku biti bog – Homo homini deus!«³⁶

Mijo se Škvorc barem još jedanput susreo s mišlju L. Feuerbacha, i to čitajući knjigu Branka Bošnjaka *Filozofija i kršćanstvo*. O njoj se izrazio na tribini u Studentskom centru u Zagrebu pred 2.500 slušača u razgovoru s autorom knjige. Ne može se čovjek oteti dojmu da su u toj knjizi mnoge teze nadahnute Feuerbachom i glede shvaćanja religije i tumačenja biblijskih tekstova. U predstavljanju knjige Bošnjak kaže: »Religija je nada i iluzija, želja da se bude što se biti ne može, tj. vječan a ne smrtan. Teologija koja to pokušava obrazložiti po samom svom predmetu uopće ne može sadržajno doći u horizont filozofije. Stoga je Marx s pravom pisao: 'Kršćanstvo i religija uopće i filozofija su ekstremi. Ali, u stvari, religija se *istinski* ne suprotstavlja filozofiji, budući da filozofija shvaća *religiju* u njenoj *iluzornoj zbilji*.'«³⁷ Tu se očito pokazuje Feuerbachova misao³⁸ kao i u završnim recima autorova kratkog prikazivanja sadržaja njegove knjige, gdje tvrdi da je svaka čovjekova nada preko smrti čista iluzija. Ali tvrdi i više od toga: »Stoga je svaka iluzija o tome nehumana. Čovjek je toliko čovjek koliko sebe shvati kao biće bitka, tj. kao samostalnog nosioca i stvaraoaca svoje egzistencije.«³⁹

Škvorc se u svojoj kritici Bošnjakove knjige osvrće, među ostalim, na shvaćanje religije i kršćanstva kao iluzije, a o tome je riječ napose u trećem poglavlju. Zato kaže: »Ovo treće poglavlje ostavlja dojam borbe s iluzijom. Kršćanstvo se naime kao takvo i proglašava iluzijom. Napose jedan moment treba spomenuti i istaknuti. Za našeg autora osnivač kršćanstva nije postojao. Njegova izreka na 192. strani glasi: 'Isus je kršćanska legenda a ne hi-

³⁶ Mijo Škvorc, *Vjera i nevjera*, str. 429–430.

³⁷ Branko Bošnjak i Mijo Škvorc, *Marksist i kršćanin*, Praxis, Zagreb, 1969, str. 18.

³⁸ Feuerbach izričito spominje na stranici 14.

³⁹ Isto, str. 19.

storijska ličnost'.⁴⁰ Naime, ako netko prihvaća religiju općenito kao odnos prema jednoj iluziji kao zbiljnosti, onda je jasno da je Isus kao bogočovjek povijesna neistina, ali nije jasno kako se Isusa kao povijesnu ličnost može proglasiti zaista nepostojećim unatoč tolikim povijesnim svjedočanstvima. Neka to ostane tajnom metamorfoze znanosti u ime koje je kritizirana religija na našim prostorima i hrvatskim državnim učilištima. U ime znanosti, naravno.⁴¹ Zato je na mjestu pitanje o znanstvenosti mnogih tvrdnji koje se proglašavaju znanošću. Tako i pitanje o znanosti postaje filozofijsko pitanje, a ne tek puko prirodnoznanstveno, povijesno ili antropološko.

Svakako, Škvorc izvodi konsekvencije iz takvih stavova pa kaže: »ako je, naime, sve u što mi vjerujemo, što smo primili iz svojih vrela, što smo čuvali kao svoju sigurnu istinu, izmišljotina jedne helenizirane i mistificirane sredine, ako je to u biti, priznajmo jedna povijesna neistina, laž ili neka iluzorna kombinacija, onda čovjek ne zna što bi tu još preostalo.«⁴² Zapravo zna se što preostaje, a to je jedna velika feuerbachovska iluzija i zabluda da se ono što je najbolje čovjekovo pripisivalo nekakvom bogu. Čovjek je toliko moćan da može misliti boga i tu njegovu moć valja njemu i pripisati, a ne izmišljati da postoji jedno beskrajno biće. Beskraj je, prema Feuerbachu, beskraj čovjekove svijesti, a ne beskraj božjeg bitka. Svi su božji predikati čovjekovi i njemu pripadaju.

Prema tom nauku (inspiriranom većinom Feuerbachom, a izrečenom rječnikom i drugih filozofa) zaključuje Škvorc: »Nakon osude bitka na nebitak, života na uništenje, rada u zadnjoj konsekvenciji na besmisao, naše misli na prazninu, pisac želi uvjeriti čitaoca da se takav život na toj liniji jednoznačnici, na tom putu u mrak i bezizlaznost ipak isplati.«⁴³ O kakvoj je tu isplativosti, koristi i ponosu riječ, nije lako odgovoriti kad sve i tako završava hrabrim prihvaćanjem smrti i poništenja.

2.5. Brajčićeva se kritika Feuerbacha, nakon što je poredao nekoliko citata iz djela *Das Wesen des Christentums*, nadovezuje upravo na to. Kaže: »Prema Feuerbachu, Bog je iluzija. Što onda znači izreka: Čovjek je čovjeku Bog? Trebalo bi da znači: Čovjek je čovjeku iluzija.« Dalje slijedi citat: »Iz

⁴⁰ Isto, str. 21.

⁴¹ Pitanje je koliko takvi stavovi još uvijek tvore *znanstvenu atmosferu* na našim prostorima.

⁴² Bošnjak – Škvorc, *Marksist i kršćanin*, str. 21.

⁴³ Isto, str. 24.

izreke ‘Čovjek je čovjeku Bog’ Feuerbach razvija svjetovnu religiju [...]. I u toj je, dakle, svjetovnoj religiji čovjek ili čovjekova društvena i politička vrednota čovjeku Bog. A Bog je iluzija. Nije li tada i obožavani čovjek i obožavana društvena i politička vrednota u svjetovnoj religiji iluzija? Jesu li autori svjesni na što se dolazi kada se sugerira da je Bog čovjekova projekcija, iluzija, produkt njegovih želja? Da li oni doista žele uvoditi učenike u svjetovnu religiju učeći ih pri tome da su dogme te vjere iluzije?»⁴⁴

2.6. Josip Ćurić u svojim skriptama⁴⁵ kaže da je »dosta spretna podjela što je dobivamo, dok suvremeni ateizam vrednujemo kao ‘trostruku pobunu’«. Te su: a) pobuna razuma, b) pobuna volje i c) pobuna srca. Ćurić smješta Ludwiga Feuerbacha kao i Karla Marxa u pobunu volje. Dakle, taj ateizam nije prvotno utemeljen u razumu nego u volji pa je s takvim ateistima i dijalog otežan. Zato taj dijalog i nije stvar argumenata nego htijenja da se oni priznaju ako su zaista argumenti. Zato tvrdi da »pod izrazom ‘dijalog’ treba shvatiti susret dvaju srdaca na strogo ljudskoj razini, ukoliko su spremna pod svaku cijenu podložiti se Istini i ujedno željna da porastu u Dobroti, makar to uključivalo svakovrsne žrtve.«⁴⁶ Da dijalog nije plodonosan, Ćurić vidi razlog i u tome što su ljudi skloniji parodijama dijaloga nego li dijalogu samom. Oni vode nekakvu konverzaciju i polemiku, ali pravi dijalog rijetko. Pretpostavka dijaloga između ateista i teista shvaćanje je da nijedan teist nije »apsolutno teističan«, a nijedan ateist također nije »totalno ateističan«.⁴⁷

No kad je riječ o dijalogu, valjalo bi pretpostaviti i neke druge uvjete. Ne može se dijalogizirati s nekim tko neprestano prijeti silom i grubostima koje ne dopuštaju opuštenu atmosferu u kojoj je moguće zaista izmjenjivati različita mišljenja, argumente, prijedloge i ponude. S druge pak strane, nisu ni ateisti u takozvanim komunističkim zemljama bili slobodni dijalogizirati s vjernicima, jer vjernici su bili proglašavani klasnim neprijateljima – pa je i onaj tko se s njima družio bio pod sumnjom. No pitanje je jesu li marksistički ideolozi, koji su bili istodobno i njihovi teolozi (»teologiju« koju su oni izučili u Feuerbachovoj školi), uopće imali takve širine da bi dijalogizirali, to jest da bi se upuštali u bespredmetnu diskusiju oko iluzorne ideje boga.

⁴⁴ Fabijan Ivaničin [pseudonim od Rudolf Brajčić], »Da li su bogovi stvorili ljude ili ljudi bogove?«, *Obnovljeni život* (36) 5 (1981), str. 181.

⁴⁵ Josip Ćurić, *Repetitorij teodiceje*, skripta na FTI, Zagreb, 1972, str. 38.

⁴⁶ Isto, str. 41–42.

⁴⁷ Usp. isto, str. 42.

Većinom su oni držali, barem režimski ideolozi, da je otrežnjenje moguće nekim drugim metodama, a ne dijalogom. Jedna je od tih bio i grubi preodgoj.

2.7. Da taj dijalog zaista nije ni bio dijalog, vidi se iz toga da ono što je kršćaninu najsvetije Feuerbachu i njegovim sljedbenicima postaje vrhunac ljudske otuđenosti. Franjevac Kvirin Vasilj, također spreman za dijalog s ateistima, izjavljuje: »Pomoću religije čovjek doživljava svoje vrhunsko i najuzvišenije dostojanstvo, ma koliko njegovo fizičko porijeklo bilo bijedno i sićušno. To je plemenito uzdizanje ljudskog duha, koje ga na vrhovima njegova bitka i bića ne čini sebičnim i oholim, nego ga nadahnjuje umnom ljubavi i poštovanjem prema svakom čovjeku.«⁴⁸ On zapravo misli da tako osjećaju i ateisti, ali voluntaristički pristaju uz ateizam te potiskuju u sebi onaj svoj bolji i objektivni dio.⁴⁹

Za Vasilja je religija nešto sasvim prirodno čovjeku: »Ako pod pojmom prirodnosti u ljudskom životu podrazumijevamo sve ono, što čovjek spontano spoznaje i radi, onda religija označuje naravnu pojavu, a nereligija nenaravnu. To jednako dokazuju povijest, psihologija i filozofija. Za etnologa je obred zajedno s oruđem siguran dokaz, da se čovjek pojavio. Za psihologa religiozni doživljaj sačinjava posebnu, izvornu i samostalnu dimenziju ljudske naravi koja se ne da svesti na druge dimenzije njegova bića. Za filozofa religija sadrži u sebi osnovnu istinu o povijesnosti ljudskoga bića i njegova metafizičkog porijekla od Bića od sebe.«⁵⁰ Zato Vasilj i u jednoj drugoj knjizi govori o tome kako je Marx »u cijelosti porekao čovjekovo metafizičko porijeklo i plemenitost«,⁵¹ zapravo proveo određenu »metafizičku izbaštinjenost ljudske osobe«,⁵² a onda čovjeka podvrgao fizičkoj nužnosti djelovanja (rada) te tako čovjeka učinio objektom nove tiranije.

2.8. U svojoj *Povijesti filozofije*⁵³ Frane Franić obrađuje Feuerbacha uz Marxa i Englesa te kaže da se njihov dijalektički materijalizam ne može razumjeti ako ga se ne promatra kroz Hegela i Feuerbacha. »Marx je uzeo

⁴⁸ Kvirin Vasilj, *Marksizam i kršćanstvo*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1976, str. 198.

⁴⁹ Usporedi isto.

⁵⁰ Isto, str. 197–198.

⁵¹ Kvirin Vasilj, *Politika*, ZIRAL, Chicago, 1984, str. 98.

⁵² Isto, str. 99.

⁵³ Skripta za upotrebu slušača, stranica 312+21, Split, 1972.

metodu od Hegela, a Engels je uzeo sadržaj od Feuerbacha: prvi je više Hegelovac, drugi Feuerbachovac.«⁵⁴ I tako u svom početku prema Franiću »marksizam nije drugo nego ‘reforma dijalektike’ Hegelove, i to još točnije rečeno, to je nastojanje da se opravda i utvrdi tzv. Hegelijanska ‘ljeвица’, kojoj je Feuerbach bio najodličniji eksponent.«⁵⁵ A i sam je Feuerbach priznao porijeklo svoje filozofije od Hegela jer je u njega studirao, ali se od njega i okrenuo tako da je za Feuerbacha »temeljna ekvivokacija hegelijanske misli u metafizičko-teološkoj mistifikaciji ljudskoga bića.«⁵⁶ Naime, prema Franiću Feuerbachu se ne sviđa ni forma Hegelove dijalektike u kojoj apsolutno pretpostavlja bivanje (esse) i bitnost (essentia), a ta dva stadija Apsolutnog pretpostavljaju Apsolutno, ali mu se isto tako ne sviđa ni glede sadržaja. Tako vidi Feuerbach pogrešku hegelijanizma u tome što je, kako kaže Franić, zamijenio »čovjeka i Boga, to jest što je smatrao da su božanska bitnost i božanski atributi ono što su uistinu ljudske bitnosti i ljudski atributi. Prema tome, tajna Teologije svake religije i svake filozofije apstraktnog idealizma je: Antropologija.«⁵⁷ Franić dalje navodi da je taj svojevrсни Feuerbachov humanizam napose razrađen u knjizi *Bit kršćanstva*.

Franić priznaje Feuerbachove zasluge za kritiziranje »immanentističke teologije« svoga vremena (osobito Hegela), »ali mu se mora zamjeriti što je istu kritiku protegnuo na bilo koju vrstu religije i teologije i što je sve religije stavio u isti plan, na pr. kršćanstvo i budizam.«⁵⁸ A to je miješanje, smatra Franić, prešlo na marksizam. Isto tako kaže Franić da katolička teologija uči da je ljudska spoznaja Boga analogna, jer je Bog apsolutno transcendentno biće pa se ta teologija ne može zaustaviti na antropomorfnim slikama o Bogu. Zato Feuerbachova kritika religije posve promašuje svoj cilj – jer nitko od vjernika ne shvaća ni »Božje biće«, ni »Božju mudrost«, ni »Božju desnicu« na antropomorfan način pa se s tih pozicija, napose kršćanstvo, ne može ni kritizirati kao što su to činili i mnogi marksisti. Vjernicima su pripisivali shvaćanja Biblije kakva nije zastupala nijedna pobožna baka, pa ni ona nepismena. Tako vjera nikako nije vrsta »antropološkog subjektivizma«, kako je vjerovao, a nije dokazao Feuerbach.⁵⁹ Za Franića je Feuerbachova kritika

⁵⁴ Isto, str. 273.

⁵⁵ Isto, str. 273.

⁵⁶ Isto, str. 274.

⁵⁷ Isto, str. 274.

⁵⁸ Isto, str. 292.

⁵⁹ Usp. isto.

religije zapravo temeljena na dogmatizmu pa stoga i ostaje bez učinka. »Feuerbach postaje mistifikator čovjeka ili, kako ga zove Windelband, 'rasipni sin' idealizma. Svakako, on ne niječe Boga u kojega kršćani vjeruju...«⁶⁰

2.9. I Božo Milanović u svojoj *Povijesti filozofije*⁶¹ govori o Feuerbachu uz Marxa i Engelsa pa kaže da su oni »u smislu Feuerbachova materijalizma zabacili ideju ili svjetski duh, ali su ipak za tumačenje bivanja i razvoja zadržali dijalektiku i to kao nutarnje suprotstavljenosti u materiji«.⁶²

2.10. Badrov ubraja Ludwiga Feuerbacha u materijaliste. Navodi da mu je glavno djelo *Das Wesen des Christentums*, a da je on u opreci prema Hegelovom apsolutnom idealizmu pravom realnošću drži »osjetni konkretni bitak, ono što nam je pristupačno vanjskim i unutrašnjim zapažanjem«.⁶³ Kako bi bolje potkrijepio svoju tezu o Feuerbachovu materijalizmu, citira i glasovitu rečenicu »Der Mensch ist, was er ißt« (Čovjek je ono što pojede). A glede filozofije religije kaže da je Feuerbach svodi na antropologiju »jer čovjek sam stvara pojam Boga, proširujući u beskonačnost sve svoje sposobnosti.«⁶⁴ Isto tako sažima Badrov: »Vjerovanje u budući život jest vjerovanje u zemaljski život kakav bi trebao da bude. Kao što Bog nije ništa drugo nego čovjek očišćen od svojih nesavršenosti, tako isto i nebo nije ništa drugo nego zemlja očišćena od svega što nam izgleda zlo ili zapreka.«⁶⁵ Zapravo sve ono što se pripisuje Bogu čovjekovo je. Tako je i vjera zapravo vjera u čovjekovo božanstvo, pa i njegovu apsolutnost.

Zaključak

Dakle, kršćanski filozofi ili neoskolastici, ako ćemo ih tako zvati, govore o Feuerbachu uz Marxa, zatim kad govore o materijalizmu i kada govore o ateizmu. Inače ga ne drže velikom filozofom, ali se na njega osvrću najviše zbog toga što je preko Marxa i marksizma imao veliki utjecaj na one koji

⁶⁰ Usp. isto.

⁶¹ Treće izdanje, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Pazin, 1964.

⁶² Milanović, str. 156.

⁶³ Bonifac Badrov, *Predavanja iz filozofije*, Sabrana djela II, Franjevačka teologija Sarajevo, Livno – Sarajevo, 1997, str. 242.

⁶⁴ Isto, str. 243.

⁶⁵ Isto, str. 243.

su bili pogođeni marksizmom, kako zagovornici marksizma tako i oni koji su od njega neposredno trpjeli.

Ti kršćanski filozofi pokušavali su pronaći u čovjeku i prirodi ponešto što nekako ukazuje na to da Bog nije samo puka ideja ili tvorevina uma, kao neka njegova potreba, kao u Kanta na teoretskom planu, niti da je ona samo trijumf uma u smislu da je on toliko moćan da može misliti i samu ideju boga, iz čega je onda prema Feuerbachu i nikla zabluda ili zamjena misli i zbilje u filozofiji, a predodžbe i zbilje u religiji.

Naime, kako smo već rekli, u Feuerbacha se na toj ideji pokazuje sposobnost uma da misli ono beskrajno, a beskraj mu je oznaka ljudske svijesti, a ne Božjeg bića. Jer svijest ne bi bila svijest ako se uz nju ne bi vezala beskonačnost.

No teško se othrvati misli da će se ljudi i u budućnosti olako igrati bogova te će i dalje jedni drugima presuđivati u svoje ime, u ime izmišljenog, a ne istinskog Boga. Hrvatski filozofi koji su vjerovali u Boga nastojali su pokazati da ateizam zaista može biti dogmatičan i da u svoje ime može puno žešće i fanatičnije progoniti ljude negoli je to činila ikakva inkvizicija u povijesti. Neki od spomenutih kršćanskih filozofa bili su u zatvoru samo zbog toga što su drukčije mislili nego što je režim zahtijevao.

No unatoč zatvoru i progonima iz njihovih tekstova uvijek proviruje spremnost na dijalog, a nigdje se ne osjeća mržnja ili osvetljivost. Pod tim vidikom dali su svjedočanstvo humanosti i kršćanske zrelosti. Kakvi su bili prije pada komunizma, takvi su oni preživjeli ostali i nakon njega. Dakle, nije strah bio uzrokom njihove blagosti, nego duhovnost i iskreno čovjekoljublje.

LUDWIG FEUERBACH U HRVATSKIH NEOSKOLASTIKA

Sažetak

Autor istražuje gledišta hrvatskih neoskolastika ili kršćanskih filozofa između Drugog svjetskog i Domovinskog rata o filozofiji Ludwiga Feuerbacha. Naime, Feuerbach je Marxova inspiracija u kritici religije te je tako preko marksizma kod nas bio prisutan. Povod ovoga istraživanja bila je dvjestota obljetnica Feuerbachova rođenja (rođen je 1804).

LUDWIG FEUERBACH AND THE CROATIAN NEO-SCHOLASTICS

Summary

The author investigates the views concerning Ludwig Feuerbach's philosophy held by the Croatian Neo-Scholastics or Christian philosophers between the Second World War and the Patriotic War. Feuerbach was Marx' inspiration for the critique of religion, so that in these parts he was present through Marxism. The motive behind this research was the 200th anniversary of Feuerbach's birth (1804).